

УДК 316.648:342.71(477)“201”

Маланчук О., д-р соціальної психології, Інститут соціальних досліджень Університету штату Мічиган (США),

Черниш Н.Й., проф., д-р соціол. наук, Львівський національний університет імені Івана Франка,

Сусак В.І., проф., канд. соціол. наук, Львівський національний університет імені Івана Франка

ФОРСОВАНИЙ ВИБІР: ІДЕНТИЧНОСТІ ТА ПОСТАВИ ДО І ПІСЛЯ ЄВРОМАЙДАНУ¹

Стаття є другою в циклі “Бути громадянином України: регіональні візії”. В ній простежено зростаючі відмінності в процесах ідентифікації донецьких і львівських респондентів у контексті ступеня спільності з однією з 14 соціальних груп сучасного українського суспільства у 2010–2015 рр. Ці зміни в умовах посилення сепаратизму, утворення “ДНР” та “ЛНР”, триваючої російської агресії засвідчили в обох містах еволюцію консервативного типу, але в різних напрямках: Львів стає дедалі більш проукраїнським, тоді як Донецьк повільно дрейфує у бік “Русского мира” та православного християнства. Дані 2010–2015 рр. унаочнили також модифікації індивідуальних інтегральних ідентичностей львівських, донецьких і київських респондентів: у Львові зафіксовано усталений порядок найбільш опуклих ідентичностей на чолі з українською та громадянською; в окупованому Донецьку крім масового переселення проукраїнськи налаштованого населення спостерігається повернення до локальної та загальної регіональної ідентичностей; у Києві останнім часом набирає сили тренд наближення до львівської ідентифікаційної моделі та падіння на вазі регіональної ідентичності. Таким чином, традиційний регіональний поділ України за останні роки втратив колишню силу; формуються два нові ідентифікаційні простори: великий – з проукраїнськими та громадянськими поставами аж до кордонів з окремими районами Донецької та Луганської областей і малий – властивий мешканцям окупованої частини Донбасу. Останній є досить амбівалентним, але із збереженням окремого уявлення про Україну, частиною якої більшість респондентів все ще себе вважає. Використано факторний аналіз; однофакторний дисперсійний аналіз; аналіз кореляцій; модель множинної лінійної регресії.

Ключові слова: індивідуальна інтегральна ідентичність, Львів, Донецьк, Київ, пострадянські трансформації, регіоналізм, новий регіоналізм, ОРДЛО, “ДНР”, “ЛНР”.

Нагадаємо читачам, що ця стаття є другою за чергою у циклі “Бути громадянином України: регіональні візії”, заснованого на матеріалах виконання міжнародного трендового проекту, який спочатку мав на меті з’ясування групових ідентичностей і соціальних лояльностей мешканців центрів Західного та Східного регіонів країни – Львова і Донецька, а з 2010 р. суттєво розширив свою географію. Міжнародною дослідницькою групою проведено п’ять хвиль збирання соціологічної інформації – у 1994, 1999, 2004, 2010, 2015 рр. за однотипними, практично не змінюваними впродовж зазначених років (за винятком урахування змін у біжучій соціально-політичній ситуації) запитальниками. Перші три хвилі були концентровані на опитуванні львівських і донецьких респондентів; четверта хвиля 2010 р. знову охопила мешканців Львова і Донецька, а також Києва, Житомира та Херсона, а п’ята – Львова й окупованого Донецька, до

¹ Стаття друкується як запрошення до дискусії.

яких додалися респонденти з Києва, Харкова, Дніпра, Одеси. Нагромаджено величезний обсяг соціологічної інформації, цінність якої багато в чому полягає у можливості відстежувати динаміку громадської думки і громадських настроїв у базових містах – Львові та Донецьку у 1994–2015 рр., а також щораз більшої чисельності респондентів, які репрезентують свої міста як центри інших регіонів країни. Ці бази даних включають не тільки великий блок інформації стосовно ідентифікаційних процесів і сталих чи набутих ідентичностей респондентів, але й блоки, в яких зібрано матеріал про реалізацію цих ідентичностей у щоденному житті респондентів, їхніх поставах і повсякденних практиках. Тому цей величезний масив інформації вимагає ретельного аналізу та різноманітних інтерпретацій отриманих результатів з боку багатьох дослідників – як вітчизняних, так і наших зарубіжних партнерів.

Дана стаття написана у співпраці львівських соціологів з Франкового університету Львова з одним з ініціаторів цього проекту, представницею відомого своїми соціальними дослідженнями Університету штату Мічиган (США), доктором О. Маланчук. Структурно ця стаття скомпонована з трьох складників. Логіка їхнього виокремлення обумовлена загальним задумом циклу й потребою осмислення нових реалій після Євромайдану, утворення “ДНР” і “ЛНР” та триваючої окупації частини українських територій на Сході країни. Складник перший присвячено аналізу групових ідентичностей респондентів, складник другий – дослідженню довготривалих змін в їхніх індивідуальних ідентичностях, складник третій акцентує на головній на ці часи ідентичності громадянина України та на пов’язаних з нею настановах чи позиціях (*attitudes*). Ідентичність громадянина України – новий і єдиний додаток до запитальника у цій частині, вперше внесений до нього у 2010 р. Відтак з’явилася можливість розрізнити громадянську (“громадянин України”) та етнічну (“українець”) ідентичності або бодай зрозуміти, який сенс респонденти вкладають у ці два поняття у порівняно мирні та трагічні часи історії нашої країни. У 2015 р. дослідницькій групі вдалося провести опитування респондентів окупованого Донецька у достатньо репрезентативній кількості, що уможливило зіставлення ідентичностей донеччан протягом більш ніж двадцятирічного періоду, включно з перетворенням Донецька з центру Східного регіону України на столицю “ДНР”.

Метою статті є увиразнення тенденцій та змін, що відбулись у 2010–2015 рр. в ідентифікаційних моделях львівських, донецьких і частково київських респондентів в умовах радикально зміненої ситуації та потреби осмислення своєї громадянської ідентичності.

Отже, у першій статті циклу [1] йшлося про групові ідентичності львів’ян і донеччан з 1994 по 2010 рр. Тому ця друга стаття розпочинається з того, які саме зміни відбулися у групових ідентичностях мешканців обох міст і наскільки висловлені раніше припущення справдилися чи були спростовані після Євромайдану та появи окремих районів Донецької та Луганської областей (далі – ОРДЛО).

Для вивчення тривалостей або змін, що відбулись у ідентифікаційних моделях жителів Львова та Донецька станом на 2015 р. порівняно до 2010 р., ми використали однаковий набір змінних, за допомогою яких вимірювався ступінь близькості респондентів щодо 14 соціальних груп, які, за нашим задумом, представляли професійний, етнонаціональний, релігійний, політичний, демографічний і статусний кластери [1, с. 10].

Для з’ясування реального поділу на когорти відповідно до преференцій респондентів ми провели факторний аналіз з обертанням матриці компонентів за методом варимакса з нормалізацією Кайзера, аналогічний до того, який був проведений за результатами опитування 2010 р. [1, с. 12]. Незмінним залишився поділ на три кластери: утворений за національними та регілійною ознаками (фактор 1 матриці обернених компонентів 2015 р. (табл. 1); асоційований з радянською суспільно-політичною спадщиною (фактор 2 матриці обернених компонентів); той, що відображає ступінь близькості респондентів з новітніми суспільними когортами в пост-

радянській Україні (фактор 3 матриці обернених компонентів). Незмінно опуклими в контексті ставлення до них львів'ян і донеччан залишилися українці та православні. Водночас у структурі оберненої матриці компонентів 2015 р. порівняно до матриці 2010 р. відбулися такі зміни: по-перше, соціальна група “реформатори” увійшла до кластеру “бізнесменів” і “багатих”, що зробило когорту, утворену за національними та релігійною ознаками, ще гомогеннішою за своїм складом; по-друге, суспільна когорта “робітники” втратила свою опуклість і стала складовою кластера, пов'язаного з “радянською спадщиною”, що суттєво посилило його роль у структурі факторів матриці обернених компонентів 2015 р.

Таблиця 1

Обернена матриця компонентів 2015 р.

Ступінь близькості	Компоненти				% дисперсії змінних, що пояснюється фактором	Альфа Кронбаха/ коефіцієнт кореляції для 2-х змінних
	1	2	3	4		
Українські націоналісти	0,790	0,0	0,270	0,105	21,7	0,734
Росіяни	-0,789	0,178	0,151	0,0		
Греко-католики	0,724	0,253	0,220	0,0		
Пенсіонери	0,0	0,755	-0,147	0,0	18,0	0,684
Домогосподарки	0,148	0,666	0,0	0,220		
Євреї	0,0	0,540	0,377	-0,247		
Комуністи	-0,413	0,518	0,298	-0,198		
Радянські люди	-0,473	0,486	0,169	0,0		
Робітники	0,0	0,458	0,0	0,0		
Бізнесмени	0,0	0,0	0,835	0,0	10,3	0,654
Багаті	0,0	0,0	0,809	0,0		
Реформатори	0,409	0,0	0,569	0,0		
Українці	-0,418	0,195	0,0	0,717	8,2	0,151
Православні	0,384	0,0	0,0	0,709		

Примітка: метод відбору: аналіз головних компонентів; метод обертання: варимакс з нормалізацією Кайзера; обертання виконане за 6 ітерацій; 0,0 – коефіцієнт, який є меншим за 0,1.

Джерело: складено за даними опитування “Львів, Донецьк, Київ, Харків, Дніпро, Одеса: соціологічний аналіз групових ідентичностей та ієрархій суспільних лояльностей (2015 р.)”.

Розглянемо результати порівняння ступенів близькості львів'ян і донеччан до суспільних когорт, утворених на підставі перших трьох компонентів оберненої матриці 2015 р. з проекцією на аналогічні показники 2010 р. [1, с. 14–15]. У всіх порівняльних контекстах спостережувана різниця є статистично значущою на рівні 0,01 (табл. 2). Проте у 2010 р. і львів'яни, і донеччани демонстрували активно виражену спільність з православними без статистично значущої різниці.

У рамках порівняння середніх мали місце такі тенденції: у 2010 р. і 2015 р. львів'яни демонстрували активну віддаленість від росіян (відповідні середні – 3,28; 3,37), а донеччани – сильно виражену наближеність до них (5,40; 5,21); львів'яни були більш віддалені від репрезентантів когорт, що асоціюються з радянською історичною спадщиною (3,03; 3,00), а донеччани – менше (2,59; 2,52). В обох містах у 2015 р. порівняно з 2010 р. дещо зросла дистанція до представників новітніх суспільних когорт (відповідні середні для львів'ян – 3,02; 3,11; донеччан – 3,20; 3,45). Водночас збереглася достатньо активна наближеність до українців (відповідні середні

львів'ян – 1,17; 1,27; донеччан – 1,61; 1,71). Львів'яни дещо віддалилися від православних (1,91; 2,25), а донеччани, навпаки, наблизились (1,95; 1,68).

Таблиця 2

**Середні значення на шкалах вимірювання у Львові та Донецьку
і статистична значущість різниці між ними у 2015 р.**

Змінна	Шкала вимірювання	Місто		Статистична значущість різниці між середніми/ ета-квадрат
		Кількість випадків (N)	Середнє (M) Стандартне відхилення (SD)	
all18_1. Ступінь близькості до українських націоналістів, греко-католиків, росіян	Від 1 до 7, де: 1 – багато спільного з українськими націоналістами, греко-католиками; нічого спільного з росіянами; 7 – нічого спільного з українськими націоналістами, греко-католиками; багато спільного з росіянами	Львів; N=338; M=3,37; SD=1,10	0,000** / 0,496	
		Донецьк; N=339; M=5,27; SD=0,80		
all18_2. Ступінь близькості до пенсіонерів, домогосподарок, євреїв, комуністів, радянських людей, робітників	Від 1 до 4, де: 1 – багато спільного з пенсіонерами, домогосподарками, євреями, комуністами, радянськими людьми, робітниками; 4 – нічого спільного з пенсіонерами, домогосподарками, євреями, комуністами, радянськими людьми, робітниками	Львів; N=377; M=3,00; SD=0,51	0,000** / 0,121	
		Донецьк; N=392; M=2,52; SD=0,76		
all18_3. Ступінь близькості до бізнесменів, багатих, реформаторів	Від 1 до 4, де: 1 – багато спільного з бізнесменами, багатими, реформаторами; 4 – нічого спільного з бізнесменами, багатими, реформаторами	Львів; N=381; M=3,11; SD=0,73	0,000** / 0,065	
		Донецьк; N=397; M=3,45; SD=0,55		
v18.6. Ступінь близькості до українців	Від 1 до 4, де: 1 – багато спільного з українцями; 4 – нічого спільного з українцями	Львів; N=391; M=1,27; SD=0,73	0,000** / 0,066	
		Донецьк; N=401; M=1,71; SD=0,93		
v18.7. Ступінь близькості до православних	Від 1 до 4, де: 1 – багато спільного з православними; 4 – нічого спільного з православними	Львів; N=378; M=2,25; SD=1,15	0,000** / 0,073	
		Донецьк; N=390; M=1,68; SD=0,90		

** Різниця між середніми є статистично значущою на рівні 0,01.

Джерело: складено за даними опитування “Львів, Донецьк, Київ, Харків, Дніпро, Одеса: соціологічний аналіз групових ідентичностей та ієрархій суспільних лояльностей (2015 р.)”.

Друга частина цієї статті присвячена модифікаціям найбільш опуклих індивідуальних ідентичностей львів'ян і донецчан з додаванням (там, де це є можливим і обґрунтованим) даних стосовно ідентифікаційних преференцій мешканців столиці України (починаючи з 2010 р.).

Розпочнемо з порівняльного аналізу обраних львівськими та донецькими респондентами протягом усіх п'яти хвиля проведення дослідження індивідуальних ідентичностей. З самого початку виконання нашого проекту ініціативна група виокремлювала два процеси: 1) ототожнення респондентів з певними соціальними групами (про що детальніше йшлося у нашій першій статті та на початку цієї); 2) їхні різноманітні індивідуальні ідентифікації. У цьому останньому випадку до уваги респондентів надавалася картка, яка розпочиналася таким чином: “Тут міститься список можливих ознак, використовуючи які люди можуть себе характеризувати. Будь ласка, оберіть з них такі, які дозволяють Вам описати себе якнайкраще. Можна обрати декілька варіантів”. На картці було перелічено 28 ідентифікаторів, таких як “молодий”, “багатий”, “українець”, “православний”, “чоловік”, “жінка”, “громадянин України” (з 2010 р.) і навіть “радянська людина”, що виглядало логічним не тільки у 1994 р., але й значно пізніше.

Внаслідок здійснення процедури опитування отримано відповіді респондентів, які здійснювали, як правило, декілька таких індивідуалізованих ідентифікаційних виборів. У таблиці 3 представлено порівняння найбільш опуклих, тобто значущих для львівських і донецьких респондентів ідентичностей протягом п'яти хвиля досліджень.

Як бачимо, у Львові протягом усіх хвиля опитувань 1994–2015 рр. перелік ідентичностей, обраних найбільшою чисельністю респондентів, практично не змінювався. Усі ці роки даний список очолювала українська ідентичність; друге місце займала ідентичність мешканця Львова, яку на цій позиції у 2010 та 2015 рр. змінила нововведена ідентичність громадянина України. Третю позицію впродовж усіх років опитування займала гендерна (жіноча) ідентичність. На четвертій і п'ятій сходинці спочатку перебували ідентичності греко-католика та представника Західного регіону; в останніх двох хвилях опитування ця остання (регіональна ідентичність мешканця свого регіону) виходить зі списку головних і заступається гендерною (чоловічою) ідентичністю та ототожненням себе з мешканцем м. Львова при загальному пониженні у 2015 р. рейтингу релігійної ідентичності (ідентитет “греко-католик”).

Що ж до респондентів Донецька, то більш ніж двадцятирічний досвід їхніх опитувань зафіксував два виразних тренди: один – стосовно 1994–2010 рр., другий – щодо часу посилення сепаратистських настроїв і настанов, створення “ДНР” і зростаючої присутності російських окупаційних військ у Донбасі. Для першого періоду можна вважати характерним поступовий, але виразний дрейф у напрямі формування такої інтегральної особистісної ідентифікаційної моделі, в якій зростала питома вага проукраїнських спроб самоототожнення, а у 2010 р. – й громадянських, коли на перше місце з урахуванням декількох виборів виходить ідентичність “громадянин України”. Серед опуклих зникає ідентичність так званої “радянської людини”: якщо у 1994 р. вона займала поважне третє місце у топ-рейтингу (40,0% такого типу відповідей), то у 2015 р. чисельність тих, хто обрали її, становила лише 3,3%. І хоча в цей період традиційно високими є позиції гендерних ідентичностей (чоловічої та особливо жіночої), у першій шістці, крім них, присутні громадянська на першому місці, релігійна, локальна регіональна та етнічна (українська) ідентичності.

Проте соціологічне дослідження, проведене в окупованому Донецьку у 2015 р., виявило суттєві зміни особистісної ідентифікаційної моделі респондентів цього міста. Гендерні ідентичності займають тепер першу і третю сходинку, повертається на другу позицію локальна регіональна ідентичність представника свого міста, а на п'яту – загальна регіональна ідентичність представника Східного регіону. Місце української етнічної ідентичності займає російська, яка до того ніколи не була у провідній шістці найбільш опуклих ідентичностей донецьких респон-

дентів. Зникає з цього рейтингу й ідентичність громадянина України. Особливо стрімким було падіння цієї громадянської ідентичності з 51,9% у 2010 р. до 7,1% п'ять років по тому. В умовах глибокої кризи та війни на Сході в обох містах важливої ролі набула гендерна ідентичність, як жіноча, так і чоловіча, насамперед у Донецьку, що є опосередкованим підтвердженням тези про звернення людей до примордіальних ідентичностей як очевидних і незмінних у такого роду ситуаціях. Усе це можна досить легко пояснити радикально зміненою ситуацією у невідконтрольних Україні частинах Донецької та Луганської областей, колосальним зростанням чисельності внутрішніх переселенців з окупованих територій, більша частка яких вважала себе українцями та громадянами своєї країни. Тепер ми маємо кількісне підтвердження цієї тези.

Таблиця 3

Найбільш опуклі індивідуальні ідентичності респондентів у Львові та Донецьку за множинними виборами

1994		1999		2004		2010		2015	
Ідентитет	%	Ідентитет	%	Ідентитет	%	Ідентитет	%	Ідентитет	%
Львів									
Українець	73,1	Українець	74,8	Українець	72,1	Українець	79,4	Українець	82,9
Львів'янин	69,5	Львів'янин	74,6	Львів'янин	70,8	Громадянин України	66,3	Громадянин України	66,1
Жінка	45,9	Жінка	43,2	Жінка	41,8	Жінка	40,9	Жінка	50,3
Греко-католик	38,2	Греко-католик	36,8	Греко-католик	36,0	Греко-католик	39,5	Чоловік	40,6
Західняк	37,9	Західняк	36,2	Західняк	29,8	Чоловік	37,7	Львів'янин	38,3
Чоловік	37,2	Чоловік	32,3	Молодий	27,8	Львів'янин	35,2	Греко-католик	34,4
Донецьк									
Донеччанин	55,6	Донеччанин	56,4	Донеччанин	68,4	Громадянин України	51,9	Жінка	51,4
Жінка	48,8	Жінка	41,3	Жінка	45,9	Жінка	44,4	Донеччанин	42,5
Радянська людина	40,0	Українець	39,9	Українець	42,1	Православний	36,7	Чоловік	39,0
Українець	39,3	Православний	35,4	Чоловік	33,8	Чоловік	36,2	Молодий	31,4
Робітник	36,0	Пенсіонер	34,4	Пенсіонер	28,8	Донеччанин	34,0	Східняк	29,9
Чоловік	33,0	Чоловік	32,8	Православний	27,3	Українець	33,7	Росіянин	19,5

Джерело: складено за даними опитувань “Львів, Донецьк, Київ, Житомир, Херсон, Харків, Дніпро, Одеса: соціологічний аналіз групових ідентичностей та ієрархій суспільних лояльностей (1994, 1999, 2004, 2010, 2015 рр.)”.

Залишається проаналізувати шість найбільш опуклих ідентичностей, обраних респондентами з Києва у 2010 та 2015 рр. (табл. 4).

Зазвичай київські респонденти в опитуваннях займали серединну позицію між регіонами. Протягом 2010–2015 рр. вони, згідно з нашим дослідженням, дедалі більше демонстрували трансформації у напрямі зближення своїх ідентифікаційних преференцій з львівськими респон-

дентами крім характеру релігійної приналежності (ідентитети “греко-католик” у Львові – “православний” у Києві) і появи наймолодшої вікової ідентичності у топ-рейтингу 2015 р.

Таблиця 4

**Найбільш опуклі ідентичності київських респондентів
за множинності варіантів вибору 2010 та 2015 рр., %**

	2010		2015	
1	Громадянин України	59,4	Українець	66,3
2	Українець	58,9	Громадянин України	55,5
3	Мешканець свого міста	45,1	Жінка	52,3
4	Жінка	41,9	Мешканець свого міста	48,3
5	Чоловік	38,3	Чоловік	41,0
6	Православний	36,6	Молодий	31,8

Джерело: складено за даними опитування “Львів, Донецьк, Київ, Житомир, Херсон, Харків, Дніпро, Одеса: соціологічний аналіз групових ідентичностей та ієрархій суспільних лояльностей (2010, 2015 рр.)”.

Проте наведені припущення вимагали своєї верифікації через переналаштування дослідницької оптики та звуження пропозицій вибору. Респондентам було запропоновано обрати з переліку не декілька, а лише одну, найважливішу для них ідентичність.

Якими ж є *найбільш важливі ідентичності* в сьогоденній Україні – до і після Євромайдану? Згідно з дослідженнями, проведеними у 2010 та 2015 рр. (N = приблизно по 400 респондентів у Львові, Києві та окупованому Донецьку), чисельність тих, хто думає про себе як про українця, зберігалась у Львові у зазначені роки приблизно на однаковому рівні (36,9% і 33,1%), так само як і у Києві, хоча і з меншою силою виразу (відповідно, 16,9% та 17,2%), але не у Донецьку, де українську ідентичність тоді вважали найважливішою для себе, відповідно, 3,9% та 4,0% опитаних. У Донецьку найбільш популярною ідентичністю у 2010 р. була гендерна “жінка” (15,0%), а через п’ять років – ідентичність “мешканець свого міста” (17,2%). Ідентичність “громадянин України” була рідше обрана як найважливіша, але все ж вона знаходилася серед трьох найважливіших у Львові та Києві у 2010 р., на відміну від Донецька, а також серед чотирьох найважливіших у Львові та Києві у 2015 р., також на відміну від Донецька.

Як вже було зазначено, багато людей у Львові та Києві обрали ідентичність “громадянин України” за можливості декількох варіантів означення своєї тожсамості, але коли респонденти були поставлені у ситуацію потреби обрання однієї, найбільш важливої для себе ідентичності, питома вага цієї громадянської ідентичності була, по-перше, нижчою порівняно з її часткою у ситуації множинності варіантів, а по-друге, за п’ять років її цифровий вираз як найважливішої також зменшився і у Львові (з 16,5% до 11,3%), і у Києві (відповідно, з 11,0% до 10,0%). Проте найбільш драматичною ситуація була в Донецьку: якщо там у 2010 р. відсоток тих, хто обирав або не обирав зазначену ідентичність серед 28 рівноможливих, був майже однаковим (47,3% проти 47,8%), то за п’ять років, а особливо в умовах існування “ДНР”, відбулося її стрімке падіння, коли її не розглядали як таку 92,5%, а розглядали – лише 4,7% опитаних. Відтак тих донецьких респондентів, хто визначив для себе ідентичність “громадянин України” як найважливішу, у 2010 та 2015 рр. було обмаль (відповідно, 4,8% та 2,7%).

Ким же були ті респонденти, хто обрав ідентичність “громадянин України” як їхню найважливішу? Чи існували для них певні демографічні маркери, такі як вік, стать, освіта? У сумарному виразі відповідь на це питання певною мірою залежала від того, в якому місті про-

живали опитані (у 2010 р. для Львова коефіцієнт кореляції Пірсона становив 0,07, у Донецьку – 0,13; у 2015 р. у Львові він дорівнював 0,15, у Києві – 0,09, а у Донецьку – –0,30). Проте значущість інших демографічних характеристик була невеликою. Національність (–0,12) та мова (–0,13) ще відігравали якусь роль у 2010 р., коли українці були більше представлені серед носіїв цієї ідентичності, ніж росіяни, а україномовні респонденти більше, ніж російськомовні, однак тут візьмемо до уваги, що мовно-національні характеристики сильно корелюють з місцем постійного проживання. Проте у 2015 р., крім таких соціодемографічних характеристик, як місто проживання, національність (–0,15) і мова (–0,17), українську громадянську ідентичність як найважливішу порівняно активніше обирали респонденти з вищим рівнем освіти (0,07) та більш заможні, з вищим рівнем доходів (0,14)².

Якщо не демографічні характеристики (крім міста постійного проживання), що позначають тих, хто думає про себе найчастіше як про громадянина України, то цю роль могли б відігравати певні ставлення/настанови чи позиції (attitudes), що їх дотримуються респонденти. Як одну з робочих гіпотез ми припускали існування тричленною композиції для розкриття змісту ідентичності “громадянин України”: це 1) переконання у дотриманні цілісності країни, з яких регіонів вона б не складалася; 2) впевненість у потребі захисту її кордонів будь-якими засобами аж до воєнного захисту їхньої непорушності; 3) патріотична позиція.

Тому ми розглянули три групи настанов, які ми створили з деяких характеристик респондентів, закладених до запитальника протягом усіх хвиль нашого дослідження: прагнення дотримувати територіальну цілісність України (скорочено – Цілісність), готовність забезпечувати неподільність кордонів України навіть ціною війни з Росією (війна з Росією/кордони), Патріотизм (але не агресивний чи ексклюзивний націоналізм). Першу настанову ми з’ясували через аналіз згоди чи незгоди респондентів щодо таких тверджень:

- цілісність України є більш важливою, ніж потреби окремих регіонів;
- для мого регіону було б гірше, якби він не був частиною України;
- при необхідності український Уряд може застосовувати силу, щоб запобігти відокремленню якогось регіону;
- мій регіон має спільну долю з рештою України.

Другу настанову ми розглядали як таку, що складається з одного твердження: теперішні кордони України є неподільними, навіть ціною війни з Росією.

Третя настанова мала втілення у таких твердженнях:

- я майже завжди відчуваю гордість, коли бачу український синьо-жовтий прапор;
- я відчуваю добре, будучи громадянином України.

Для настанови Цілісність коефіцієнт надійності альфа Кронбаха у 2010 р. становив 0,50, 2015 р. – 0,69; для настанови Патріотизм у 2010 р. – 0,69, 2015 р. – 0,76.

У 2010 р. серед тих, хто обрав для себе як найважливішу ідентичність “громадянин України”, було багато прихильників Цілісності у Києві (коефіцієнт кореляції Пірсона становив –0,21) і Донецьку (–0,15). Через п’ять років ця настанова проявилася більшою мірою серед львівських респондентів (–0,11) і знову серед донецьких (–0,16). Що стосується тих, хто за настановою обрав Патріотизм, то 2010 р. їх було багато у Львові (–0,11) і знову ж таки у Донецьку (–0,21). У 2015 р. серед тих, хто ідентифікував себе як “громадянин України” і висловлював патріотичні почуття, були представлені опитані з усіх трьох міст (відповідно, –0,19, –0,24, –0,19). Прихильники захисту неподільності кордонів України навіть ціною війни з Росією і водночас ті, хто ототожнював себе з громадянами України найбільшою мірою, були представлені у Києві

² Представлені кореляції є статистично значущими на рівні 0,05.

(-0,15), а вже у 2015 р. – у тому ж Києві (-0,12) і, як не дивно, у Донецьку (-0,19)³. Розглянемо ці три настанови детальніше.

Цілісність. Багато мешканців Львова, Донецька та Києва у 2010 р. додержувались твердження про територіальну цілісність України (середні значення – відповідно, 2,09; 2,13 і 2,78, де 1 – повністю погоджуюсь, 2 – скоріше, погоджуюсь, ніж не погоджуюсь, 4 – скоріше, не погоджуюсь, ніж погоджуюсь, 5 – повністю не погоджуюсь, а 3 – складно відповісти). У 2015 р. львівські та київські респонденти були ще більш прихильними до цього твердження (відповідно, 2,06 і 1,98), але донецькі респонденти продемонстрували драматичну зміну своєї постави в цьому питанні через висловлювання своєї незгоди з наведеним твердженням (3,57). Серед тих опитаних донеччан, хто у 2015 р. ще продовжував позиціонувати себе як “громадянин України” (водночас незгодних з ідеєю збереження територіальної цілісності України), виявилось більше, ніж згодних; середні значення серед них становило цього року 3,25 порівняно з 2,25 у 2010 р. (тобто зросло аж на цілу одиницю середнього значення). Крім того, трансформація настанов щодо цілісності України донецьких респондентів, які не обрали одночасно ідентифікацію з громадянами України, хоча і відбулася, проте меншою мірою, ніж серед тих донеччан, хто обрав ідентичність “громадянин України” (зміна з 2,94 у 2010 р. до 3,62 у 2015 р.), але відображала сильнішу незгоду. Водночас у Львові та Києві прагнення дотримання цілісності країни серед тих, хто вважав себе громадянином України, протягом п’ятиріччя зросло.

Патріотизм. У цьому питанні також сталися важливі зрушення у настановах респондентів. Як можна було припустити, найсильніший вираз серед усіх опитаних ці почування дістали 2010 р. у Львові (середнє становило 1,81), у Києві (2,36) і навіть у Донецьку (2,92). Проте, якщо у Львові 2015 р. вони залишилися майже такими самими за силою прояву (1,89), а у Києві показали тенденцію до зростання (до 2,03), то патріотичні настанови у Донецьку в цілому значно ослабли (до 3,16). Якщо ж розглянути тільки носіїв громадянської ідентичності в їхніх патріотичних напрямках, то маємо таке: серед львів’ян з ідентифікацією “громадянин України” за п’ять років патріотичні настанови зросли, хоч і не сильною мірою – з 1,63 до 1,59, проте були найсильнішими серед цієї групи респондентів; у Києві зазначено зміни в цьому плані із збільшенням від 2,20 до 1,65, що майже зрівнялося з львівськими показниками патріотичності та громадянства. Крім того, патріотичні настанови значною мірою посилились у тих донецьких респондентів, хто вважав себе громадянином України, – з 2,53 до 2,14. Цікаво, що патріотичні настанови найбільше зростали протягом п’яти років серед київських респондентів, на 0,22 пункту або просто обрав цю ідентичність серед усіх можливих варіантів (на 0,41). Але доконаним фактом можна вважати найбільше зростання ваги патріотизму для тих київських респондентів, хто обрав як найголовнішу свою ідентичність “громадянин України” (на 0,55 пунктів). Не менш цікавим є й те, що серед тих, хто обрав зазначену ідентичність у Донецьку, також зафіксовано зростання питомої ваги тих, хто висловлював патріотичні почування (на 0,39 пунктів) на відміну від зниження рівня їхніх настанов щодо Цілісності. Водночас, коли йдеться про донецьких респондентів, які обрали ідентичність “громадянин України” як найголовнішу, слід акцентувати на тому, що і у 2010, і у 2015 рр. це була чисельно дуже незначна група людей, тому описані тенденції можуть бути нечітко окресленими.

Війна/Кордони. Ті з опитаних респондентів, хто погоджувався з твердженням, що кордони України є неподільними, навіть ціною війни з Росією, також слідували схожим патернам у Львові (середні – 1,92 (2010 р.) і 2,04 (2015 р.)) та Києві (2,61 та 1,97), але ці патерни не були в такому фаворі у Донецьку, радше навпаки (3,37 та 3,40). Власне мешканці Києва серед респон-

³ Представлені кореляції є статистично значущими на рівні 0,05.

дентів усіх трьох міст продемонстрували більше ствердних відповідей у цих почуваннях за 5 років (середнє змінилося на 0,64 пункти).

Дещо схожою є ситуація серед тих респондентів, які в першу чергу ідентифікували себе з громадянами України. Так, у Львові зростання ствердних відповідей щодо непорушності кордонів протягом зазначеного періоду серед цієї категорії респондентів було відносно невеликим (з 2,03 до 1,86); у Києві ж зростання питомої ваги такого роду твердження було дуже значним (з 2,59 до 1,64, або на 0,95), де пункту середнього значення з 5 можливих – майже так само, як у Донецьку щодо настанов проти цілісності країни). Твердження ж щодо можливості війни з Росією у Донецьку змінилося з переважно негативного до певною мірою підтримуючого (з 3,32 до 2,56). Навіть ті опитані, хто у Києві не обрав ідентичність громадянина України, у більшості своїй продемонстрували зміни у бік підтримки цього твердження (з 2,92 до 2,09, тобто на 0,83 пункти). Така ж зміна сталася у настановах тих донецьких респондентів, хто обирав українську громадянську ідентичність серед 28 рівноможливих (зміни з 3,32 до 2,44; що становить 0,88 пунктів). Тим самим респонденти Донецька опосередковано посилили імовірність змін у цьому напрямі серед тих, хто обрав ідентичність “громадянин України” як найважливішу для них.

Проте беручи до уваги всі зазначені фактори у рамках моделі множинної регресії, які могли б детермінувати підтримку твердження про ймовірність війни з Росією через спроби порушення цілісності кордонів України, скажемо, що така ідентичність, як “громадянин України”, відіграла порівняно невелику роль. У 2010 р. це було важливим для львівських респондентів (коефіцієнт регресії становив 0,10), але це значення було дуже перевершене бажанням дотримання цілісності країни (0,26) та почуттями патріотизму (0,22). Для киян патріотизм (0,30) був значно важливішим, ніж цілісність країни (0,19). У Донецьку ж цілісність країни (0,25) була важливішою за патріотизм (0,16). Ідентичність “громадянин України” не була значущою у Києві та Донецьку. У 2015 р. громадянська ідентичність не була важливою у детермінації підтримки ідеї військового захисту кордонів країни серед львів’ян, але ставлення до підтримки цілісності країни (0,34) було сильнішим за патріотизм (0,24). У Києві за п’ять років справи дістали зворотного значення, коли ідея цілісності України (0,44) стала значно більш підтримуваною і більш важливим предиктором, ніж патріотизм (0,17). І, нарешті, у Донецьку ті, що не ідентифікували себе з громадянами України, вважали порівняно більш важливою підтримку війни за кордони з Росією (-0,12), тоді як ті, хто не погоджувався з твердженням про важливість цілісності України, водночас не підтримували й гіпотетичну війну (0,51).

Розгляд цих висновків за допомогою відсоткових значень дає змогу побачити таке. Виявилося, що чисельність респондентів, які підтримували ідею цілісності країни та можливість війни з Росією через загрозу порушення цілісності українських кордонів, зростає протягом п’ятирічного періоду з 76% до 81% у Львові, з 75% до 83% у Києві, але зменшилася з 48% до 34% у Донецьку. Інша комбінація тверджень (прибічники патріотизму та можливості війни з Росією) показала зростання її прихильників у Львові (з 83% до 84%), Києві (з 59% до 82%) і навіть в Донецьку (з 41% до 50%).

Висновки. Таким чином, здійснений аналіз дає вагомі підстави зробити такі висновки та узагальнення. У 2010–2015 рр. зростають відмінності в ідентифікаційних моделях львівських і донецьких респондентів у тій їхній частині, яка пов’язана з ототожненням себе з певними соціальними групами. При цьому у Донецьку зберігається лояльність до груп росіян і православних, а у Львові – до українських націоналістів і греко-католиків. Незважаючи на те, що і львівські, і донецькі респонденти зберігають в 2015 р. близькість до групи “українці”, віддаленість від представників новітніх соціальних груп та амбівалентне ставлення до представників “радянської спадщини”, що спостерігалось також у 2015 р., вони демонструють суттєво виражену відмінність у ступенях зазначених проявів.

Якщо порівняти дані за 2010 та 2015 рр., то на загал не сталося очікуваної модернізації соціального середовища Львова: це місто зробилося ще більш яскраво вираженим проукраїнським і водночас ще більш консервативним. Донецьк у цей період зазнав еволюції консервативного типу у напрямі “Русского мира” та православного християнства.

Опрацювання даних п’яти хвиль опитувань стосовно особистісної ідентифікаційної моделі респондентів зі Львова та Донецька дає підстави для таких узагальнень. По-перше, однією з найбільш характерних для львівських респондентів рис процесу ідентифікації можна, на нашу думку, назвати сталий порядок розташування ідентичностей на чолі з етнічною українською, до якої у 2010–2015 рр. долучилася громадянська. У Донецьку ж набір найчастіше обраних ідентичностей драматично змінився за змістом саме внаслідок перервності процесу формування ідентифікаційних моделей, у 2010 р. достатньо наближених до загальноукраїнських в сенсі утворення новітньої політичної нації за ознаками кордонів і громадянства. По-друге, у Львові загально регіональна ідентичність (представник Західного регіону) в останніх двох хвилях вийшла з важливих при збереженні досить високих позицій локальної регіональної ідентичності представника свого міста. У Донецьку ж у 2010 р. ідентичність представника Східного регіону також вийшла з шести найпопулярніших, але за п’ять років повернулася одразу на 5 місце у рейтингу. Отже, можна припустити, що регіональний поділ країни на Захід і Схід для львівських респондентів втратив свою колишню силу, але для жителів Донецька – повернув її. Інакше кажучи, попередній регіональний поділ країни на Схід і Захід, Центр і Південь з виразними відмінностями між їхніми мешканцями вже не відповідає новим реаліям, оскільки зблизив позиції та унаочнив вектор розвитку населення більшості різних частин України аж до кордонів з ОРДЛО. Підтвердженням цієї тези є та група даних, яка представляє індивідуальні інтегральні характеристики мешканців Києва. Тут мимоволі виникають ремінісценції, пов’язані з відомим твердженням М. Рябчука про “дві України” [2]. Якщо для нього раніше це був поділ на Схід і Захід, то тепер вимальовується нова конфігурація двох частин: більшої та меншої – умовно до лінії розмежування підконтрольних і непідконтрольних Україні територій. Це означає, що Донецьк продовжує залишатися в ментальному полі України, тобто у більшості донецьких респондентів викристалізувалася своя особлива візія, якою має бути Україна, частиною якої вони досі себе вважають. Це, на нашу думку, є підставою для обережного прогнозу, що Україна витримає теперішні драматичні випробування та в перспективі збережеться як політична цілісність.

Список використаних джерел

1. Черниш Н.Й., Сусак В.І. Прелюдія. Тягар “радянської спадщини”: ідентифікаційні моделі жителів Львова і Донецька (1994–2010 рр.) *Український соціум*. 2016. № 3 (58). С. 8–18.
2. Ryabchuk M. Two Ukraines? *East European Reporter*. 1992. Vol. 5. № 4. P. 18–22.

References

1. Chernysh, N., Susak, V. (2016). *Preludiia. Tiahar “radianskoi spadshchyny”: identyfikatsiini modeli zhyteliv Lvova i Donetska (1994–2010 rr.)* [Prelude. The Burden of “Soviet legacy”: Identification Models of Lviv and Donetsk Residents (1994–2010)]. *Ukr. socium [Ukrainian society]*, 3, 8-19 [in Ukrainian]
2. Ryabchuk, M. (1992). Two Ukraines? *East European Reporter*, 5 (4), 18-22 [in English]

Отримано: 22.12.16

Маланчук О., д-р соціальної психології, дослідувачка Центру групових динамік Інститута соціальних досліджень Університету штату Мічиган (США), 5131 ISR, 426 Thompson St., P.O. box 1248, Ann Arbor, MI 48106, e-mail: oksana@umich.edu,

Черныш Н.И., проф., д-р соціол. наук, завкафедрою соціології Львівського національного університету імені Івана Франка, ул. Університетська, 1, Львів, 79000, e-mail: nchernysh@gmail.com,

Сусак В.И., канд. соціол. наук, доцент кафедри соціології Львівського національного університету імені Івана Франка, ул. Університетська, 1, Львів, 79000; докторант факультета соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, ул. Владимирська, 64/13, Київ, 01601, e-mail: vi.susak@gmail.com

ФОРСИРОВАННИЙ ВИБОР: ІДЕНТИЧНОСТІ І УСТАНОВКИ ДО І ПОСЛЕ ЄВРОМАЙДАНА

Стаття являється другою в циклі “Буть громадянином України: регіональні представлення”. В ній прослідковано зростаючі відмінності в процесах ідентифікації донецьких і львівських респондентів в контексті ступеня близькості з однією з 14 груп сучасного українського суспільства в 2010–2015 рр. Ці зміни в умовах посилення сепаратизму, створення “ДНР” і “ЛНР”, продовжується російської агресії засвідчували в обох містах еволюцію консервативного типу, але в різних напрямках: Львів стає все більш проукраїнським, в той час як Донецьк поступово дрейфує в бік “Руського світу” і православного християнства. Дані 2010 і 2015 рр. зробили очевидними також модифікації індивідуальних інтегральних ідентичностей львівських, донецьких, а також (вперше за час реалізації проекту з 1994 р.) київських респондентів: во Львові зафіксовано встановившийся порядок найбільш вибухливих ідентичностей в частині з українською і громадянською; в окупованому Донецьку на фоні масового переселення проукраїнського населення спостерігається повернення до локальної і загальної регіональної ідентичностей; в Києві в останній час набуває сили тренд наближення до львівської ідентифікаційної моделі і падіння частоти регіональної ідентичності. Таким чином, традиційне регіональне розмежування України за останні роки втратило свою силу; формуються два нові ідентифікаційні простори: більший – з проукраїнськими і громадянськими установками населення, до меж з окупованими районами Донецької і Луганської областей і менший – характерний для мешканців окупованих частин Донбасу. Останній є достатньо амбівалентним, але з збереженням окремих представлень про Україну, частину з яких більшість респондентів себе ще вважає. Використані факторний аналіз; однофакторний дисперсійний аналіз, аналіз кореляцій, модель множинної лінійної регресії. Ключові слова: індивідуальна інтегральна ідентичність, Львів, Донецьк, Київ, пост-радянські трансформації, регіоналізм, новий регіоналізм, ОРДЛО, “ДНР”, “ЛНР”.

Malanchuk O., PhD. (Social Psychology), research investigator, Research Center for Group Dynamics, Institute for Social Research, University of Michigan, 5131 ISR, 426 Thompson Str., P.O. box 1248, Ann Arbor, MI 48106, e-mail: oksana@umich.edu,

Chernysh N.Y., Dr. Habil. (Sociology), Professor, Head of the Department of Sociology, Ivan Franko National University of Lviv, 1 Universytetska Str., Lviv, 79000, Ukraine, e-mail: nchernysh@gmail.com,

Susak V.I., PhD. (Sociology), Professor, Department of Sociology, Ivan Franko National University of Lviv, 1 Universytetska Str., Lviv, 79000, Ukraine; Post-Doctoral Fellow, Department of Sociology, Taras Shevchenko National University of Kyiv, 64/13 Volodymyrska Str., Kyiv, 01601, Ukraine, e-mail: vi.susak@gmail.com

FORCED CHOICE: IDENTITIES AND ATTITUDES BEFORE AND AFTER EUROMAIDAN

The article is the second piece in the cycle "Be the citizen of Ukraine: regional visions". In article the growing differences are traced in the processes of identification of Donetsk and Lviv respondents in the context of commonality degree with one of 14 social groups in contemporary Ukrainian society during period from 2010 to 2015. These changes in the conditions of increasing separatism, formation of "DNR" and "LNR", ongoing Russian aggression witnessed conservative evolution in both cities, but in different ways: L'viv became increasingly pro-Ukrainian, while Donetsk is slowly drifting in the direction of "Russkij Mir" and Orthodox Christianity. Data of 2010-2015 made also clear the modification of integrated individual identities of Lviv, Donetsk and Kyiv respondents: in Lviv, one observes established order of the most important identities led by Ukrainian and civil ones; in occupied Donetsk on the background of mass migration of pro-Ukrainian inhabitants there is a return to the local and general regional identities; in Kyiv there has been a gaining power trend to approach L'viv identification model and the fall in the weight of regional identity. Thus, traditional regional division of Ukraine in recent years has lost its former strength; there have been forming two new identification spaces: large – with a pro-Ukrainian and civil attitudes up to the borders of "ORDLO" and small – typical for inhabitants of the occupied parts of Donbas. The latter is rather ambivalent, but maintaining separate imagination of Ukraine, of which the majority of respondents still consider themselves. There is used factor analysis; ANOVA; the analysis of correlations, the model of multiple linear regression.

Keywords: individual integral identity; Lviv, Donetsk, Kyiv; post-soviet transformations; regionalism; new regionalism; "ORDLO", "DNR", "LNR".